

Pokus o etnografickou interpretaci archeologických výzkumů středověké zemědělské usedlosti

VÁCLAV FROLEC

Základním znakem každé vesnice i rolnických dvorů, které ji vytvářejí, je úzké sepětí staveb a pozemků. K usedlosti jako jednotce patří budovy obytné i hospodářské, pole, louky, ve vinorodých krajích i vinice. Všechny části byly pro existenci usedlosti nezbytné a vytvářely z ní hospodářskou a právní jednotku.¹ Rolnické obydlí bylo úzce spjato se zemědělským pracovním světem. Ten mu také vtiskoval svou pečeť, vytvářel jeho charakter. Dvůr představoval do značné míry uzavřený životní prostor, v němž jednotlivé jeho části byly na sobě závislé, vzájemně se podmiňovaly a doplňovaly. Úzké vztahy existovaly nejen mezi členy rodiny hospodáře a ostatními příslušníky dvora, ale také mezi lidmi a dobytkem, který nebyl považován jenom za pouhý hospodářský prvek, ale za součást velké dvorové rodiny. Sepětí lidí a dobytka v rámci dvora bylo zřejmé rovněž v půdorysné skladbě domu i dvora ve vzájemných vztazích mezi obytnými a hospodářskými prostory a také ve formách bydlení. Uvedená obecná charakteristika zemědělské usedlosti platí v zásadních rysech ve všech historických obdobích a v hospodářských a společenských podmínkách středověké vesnice zvláště.

Středověkou zemědělskou usedlost je možno sledovat z aspektů stavebních, hospodářských, společenských, právních a dalších, přičemž je nutno brát v úvahu zvláštní situaci v zemědělských osadách se starým slovanským osídlením a specifické poměry v kolonizačních sídlech, i jejich vzájemné vztahy.

Dosavadní archeologické výzkumy neumožňují sice podat ucelený a úplný obraz o středověké zemědělské usedlosti a o způsobu života v ní, poskytují však spolehlivé doklady, na jejichž základě lze za pomoci jiných, např. etnografických údajů rekonstruovat tehdejší situaci a řešit dílčí otázky formování, vývoje a charakteru zemědělské usedlosti ve středověku. Hmotné doklady objevené při výzkumech zaniklých středověkých osad mají i další vypovídající schopnost. Každý předmět — nástroj, nádoba či jiný detail — může naznačit vztahy mezi ním a člověkem, který předmět vyrobil, vlastnil a používal. Řečeno jinak, každý objekt má svou kulturní osobitost. Soubor předmětů i stavebních projevů zjištěných v zaniklé osadě umožňuje tedy rekonstruovat i způsob života tehdejší společnosti.

Ve svém příspěvku se chci zaměřit na jeden z dílčích problémů středověké zemědělské usedlosti, a to na její zástavbu a půdorysné řešení se zvláštním zřetelem na kolonizační sídla.

Vzájemný vztah obytných a hospodářských prostor vytvářejících dvůr

prodělával jako jiné kulturní projevy proměny v prostoru a čase. V evropském měřítku, jak ukazují dosavadní archeologické výzkumy, se jeví jako nejstarší forma dvůr hromadného nebo skupinového typu, u něhož jsou obytné a hospodářské objekty volně a nepravidelně seskupeny v dvorovém prostoru. V nejstarších obdobích ukazuje uvedený způsob zástavby určitou spojitost s hromadným typem sídel. Raněstředověký dvůr, jak konstatovala už Anna Pitteřová, zachovával v podstatě charakter hromadného dvora pravěkého.²

Jiná situace se jeví ve středověkých kolonizačních sídlech, u nichž je zřejmá snaha po plánovité pravidelné zástavbě zemědělské usedlosti. Dostatek přesvědčivých dokladů o tom přinesly výzkumy v Pfaffenschlagu, ale i v dalších středověkých kolonizačních osadách u nás i v jiných středoevropských zemích. Rozšíření pravidelných forem dvorové zástavby bývá zastánci tzv. etnické teorie nejčastěji spojováno se středoněmeckým (nebo též franským) vlivem, zprostředkovaným především středověkou německou kolonizací. Jak se jeví tato otázka ve světle nových výzkumů?

Již někteří starší autoři poukázali v souvislosti s termínem „franský dvůr“, který používá také Lubor Niederle a sem tam se objevuje i v současné archeologické a etnografické literatuře, na to, že nejde v žádném případě o souvislost se starými Franky. Stejně tak není možno uvádět ve spojitost ojedinělé doklady trojstranného dvora z doby halštatské s pozdějšími dvorovými formami.³ Málo pravděpodobný jeví se rovněž předpoklad o římském vlivu na vznik uzavřené formy zástavby venkovské usedlosti. Tradice římské „villa rustica“ mohla snad v některých částech Evropy působit při formování dvorů vyšších společenských vrstev; u rolnické usedlosti – pokud zde vůbec lze tento vliv předpokládat – mohlo jít jen o nepřímé působení prostřednictvím klášterních a panských dvorů.⁴ Z území Československa neznáme ani jeden doklad, který by uvedenou hypotézu podporoval. Dvory uzavřené ze dvou, tří i čtyř stran (volně nebo těsně) jsou obecným evropským jevem, jenž má ovšem na jednotlivých územích zvláštnosti z hlediska svého vzniku, vývoje i celkového charakteru, který je zase závislý na příslušném geografickém prostředí, vesnickém půdorysu, orientaci usedlosti a v menší míře také na velikosti a charakteru zemědělské držby.

Archeologické výzkumy i studium starých vyobrazení a katastrálních map vedou ke zjištění, že pravidelným formám zástavby zemědělské usedlosti předcházely ve většině středoevropských zemí dvory hromadného charakteru. Na německém území, odkud se předpokládá rozšíření pravidelné dvorové zástavby do jiných částí střední Evropy, je patrná tendence k uzavírání dvora až od 16. století,⁵ tedy mnohem později než došlo k velkým kolonizačním přesunům. Někteří autoři spojují tento jev s přechodem od chovu dobytka k zemědělskému hospodaření.⁶ Dvory uzavřené formy byly tehdy obvyklejší jen u velkých rolnických usedlostí a u panských a klášterních statků. V kolonizačních sídlech, u nichž byla předem stanovena šířka dvorové parcely, našla uplatnění především háková forma; hospodářské budovy zde logicky navazovaly na původní jednotrakovou štítově orientovanou usedlost. Snaha soustředit obytné i hospodářské prostory do podélné zástavby dvora jednotrakového charakteru byla zjevná v nařízeních, která doprovázela kolonizační úsilí.⁷

Národopis si už po řadu desetiletí klade otázku o charakteru kultury a o jejích základních složkách u národnostních menšin žijících na území jiného etnika. Tato problematika je velmi závažná také pro řešení stavebního charakteru středověké zemědělské usedlosti na našem území. Ukazuje se, že volba stavebního materiálu byla v době kolonizace závislá na místních přírodních zdrojích, bez vztahu k národnosti stavebníka. U kolonizačních osad vyvstává dále otázka přenášení domových forem kolonisty z původního domova do nových sídel.

Dosavadní výzkumy naznačují, že základní složku jejich stavebního obrazu tvořily projevy, které vznikly teprve v různých podmínkách kolonizačních vesnic, bez přímého spojení s původní vlastí. Toto zjištění však neplatí bezezbytku a stejně pro všechna území. Důležitou roli zde hrál charakter kolonizace (přímý přesun z jedné země do druhé, dvojí přesídlování apod.), původ kolonistů, vliv domácího prostředí a další okolnosti.

Z hlediska života v domě i hospodářské činnosti obyvatel zemědělské usedlosti bylo významné i vnitřní uspořádání obytné části. Hodnotíme-li dosavadní výsledky archeologických výzkumů z tohoto aspektu, zjišťujeme, jak už také bylo nejednou konstatováno, že nejstarší formu obydlí na našem území představují jednoprostorové příbytky, které se ve vesnickém prostředí udržely až do 15. století. Dvojdílné a trojdílné domy se začaly sice objevovat počínaje středohradištním obdobím, avšak jen jako obydlí vyšších společenských vrstev. Ve vesnickém prostředí ve střední Evropě se jeví jako přechodný časový úsek, v němž došlo k postupnému zanikání jednoprostorových obydlí a jejich vystřídání domy dvojdílnými, trojdílnými a jejich víceprostorovými obměnami, období 13.–15. století.

Při dosavadním studiu interetnických, zejména slovansko-německých vztahů ve vesnickém stavitelství se největší pozornost soustřeďuje na charakter třetí – hospodářské místnosti trojdílného domu. Domy s komorou vedle síně se označují jako komorový typ (Wohnspeicherhaus), pro obydlí, v nichž třetí prostor slouží jako chlév, se používá termínu chlévový typ (Wohnstallhaus). Pro oba typy, jejichž společným znakem je trojdílné členění půdorysu a rozlišujícím kritériem funkce třetí místnosti, je příznačné, že hospodářský prostor domu je přístupný dveřmi ze síně (u chlévového domu často zároveň i vchodem zvenku). V literatuře se setkáváme s názorem, že chlévový typ domu se zformoval na středoněmeckém území a odtud byl přenesen německými kolonisty v době velké kolonizace ve 13. a 14. století do nových sídel ve slovanském prostředí, kde pod jeho vlivem měl vzniknout trojdílný komorový dům slovanský.⁸ Nemohu na tomto místě uvedenou otázku podrobně rozebírat a proto se omezím jen na konstatování, že pro vznik obou domových typů měly rozhodující význam hospodářské a sociální podmínky v oblastech, kde žilo české a německé obyvatelstvo a ne etnické momenty. Komorový dům byl typický pro rovinná zemědělská území obilnářského charakteru, chlévový dům se vyskytoval v krajích horských a podhorských, kde hrál důležitou úlohu chov dobytka a zemědělství mělo podřadnější význam. Proti teorii o německém původu chlévového domu na našem území se staví i další skutečnosti. Základem uvedené teorie je předpoklad o existenci „středoněmeckého chlévového domu“, který měl být vzorem pro podobné obydlí u nás. Předně je třeba uvést v pochybnost oprávněnost označování domu tohoto druhu uvedeným názvem. Proti tomuto termínu se staví sám materiál. Dochované objekty ze středoněmecké oblasti ze 17. a 18. století mají totiž převážně komorový charakter.⁹ Ukazuje se, že trojdílný komorový dům převažoval ve středním Německu až do třicetileté války a že teprve potom byl k obytné části připojován chlév, který měl zpočátku samostatný vchod ze dvora. K definitivnímu vyřešení této otázky může přinést nové podněty právě historická archeologie.

Rekonstruovat obraz středověké vesnice v celé jeho komplexnosti není možné bez spojeného úsilí více vědních oborů. Z řad archeologů, historiků a etnografů se často volá po vzájemné spolupráci, která je nesporně žádoucí a užitečná. Čas uzrál natolik, že naše přání by se dala promítnout do konkrétních vědeckovýzkumných programů, pro jejichž realizaci by se daly vytvořit všechny podmínky a které by také přinesly očekávané výsledky.

Poznámky

- 1 V. Procházk a, *Česká poddanská nemovitost v pozemkových knihách 16. a 17. století*. Praha 1963, s. 85.
- 2 A. Pitterová, *Typy nejstarších slovanských sídlišť vesnického charakteru a jejich vývoj ve světle archeologických pramenů*. Český lid 55, 1968, s. 329.
- 3 F. Behm, *Die Entstehung des deutschen Bauernhauses*. Berlin 1957.
- 4 Srov. A. Haberlandt, *Die Bauernhausformen im deutschen Volksgebiet*. Wiener Zeitschrift für Volkskunde 31, 1926, s. 14; F. Lipp, *Oberösterreichische Stuben*. Linz 1966, s. 67.
- 5 K. Ehemann, *Das Bauernhaus in der Wetterau und im SW-Vogelsberg*. Remagen 1953, s. 52–53; A. Zippelius, *Frühformen mitteleuropäischer Hofanlagen*. Rheinisches Zeitschrift für Volkskunde 6, 1955, s. 32.
- 6 O. Schmolitzky, *Das Bauernhaus in Thüringen*. Berlin 1968, s. 15–18.
- 7 Srov. V. Frolec, *Lidová architektura na Moravě a ve Slezsku*. Brno. 1974, s. 19.
- 8 Srov. B. Schier, *Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Liberec 1932, kap. III.
- 9 Srov. A. Zippelius, *Führer durch das Rheinische Freilichtmuseum in Kommern*, 2. Aufl. Düsseldorf 1964; K. Baumgarten, *Ethnographische Bemerkungen zum Grabungsbefund Hohenrode*. Ausgrabungen und Funde 96, 1971, s. 50.

Zusammenfassung

Versuch einer ethnographischen Interpretation archäologischer Untersuchungen mittelalterlicher Bauerngehöfte

Das mittelalterliche Bauerngehöft kann man von architektonischen, ökonomischen, gesellschaftlichen, rechtlichen und weiteren Standpunkten betrachten, wobei es notwendig ist, die besondere Lage in Ortschaften mit ursprünglicher slawischer Besiedlung und in Kolonisationssitzen, und ihre gegenseitigen Beziehungen zu berücksichtigen. Die bisherigen archäologischen Forschungen ermöglichen es zwar nicht, ein geschlossenes und komplettes Bild des mittelalterlichen Bauerngehöftes und seines Lebens zu zeichnen, bieten aber verlässliche Belege, die es gestatten, mit Hilfe anderer, beispielsweise ethnographischer Daten die damalige Lage zu rekonstruieren und Teilfragen der Formung, Entwicklung und des Charakters der mittelalterlichen Bauerngehöfte zu beantworten. Die bei der Untersuchung mittelalterlicher Dorfwüstungen entdeckten materiellen Belege besitzen auch eine darüber hinausgehenden Aussagekraft. Jeder Gegenstand, sei er nun ein Werkzeug, ein Gefäß oder ein anderes Detail, kann Beziehungen zu den Menschen herstellen, die ihn erzeugt, besessen und verwendet haben. Jedes einzelne Objekt verfügt demnach über eine Art persönliches kulturelles Profil. In seinem Beitrag stelle sich der Autor vor allem auf die Verbauung und Grundrissdisposition des mittelalterlichen Gehöftes unter Berücksichtigung der Kolonisationssitze ein und gelangt zu der Ansicht, daß es kaum möglich ist, ohne den Einsatz vereinter Bemühungen mehrerer Wissenszweige ein allseitiges Bild des mittelalterlichen Dorfes zu entwerfen.

Diskuse

Dr. ŠAUER

Vzhledem k tomu, že dr. Nekuda se zmínil o tom, že v Konůvkách bylo odkryto již několik usedlostí, doplnil bych informaci o hospodářských objektech.

Pokud se týká těchto objektů, je pro ně terén nepříznivý, poněvadž boční strany údolí jsou zalesněné. Přesto byly výzkumem zachyceny 3 zahloubené sklípky, jejichž klenba byla propadlá.

Doc. FROLEC

Často se hovoří o určitém mezníku ve vývoji stavebního obrazu našich středověkých vesnic. Z půdorysu získaných archeologickým výzkumem možno vyčíst další důleži-

tou věc, na kterou zde nebylo výrazněji poukázáno. Mám na mysli především to, na co také dr. Nekuda upozornil, totiž na sídlišti v Pfaffenschlagu byly jednak půdorysy složitější, jednak i jednoduché. Půdorysy složitější mají někde více prostorů, čili se krystalizuje určitý typ, který se v pozdějších stoletích redukuje. Další přínos v Pfaffenschlagu je to, že můžeme sledovat formu topeniště, s nímž se setkáváme ve východní a severní Evropě až do současné doby. Mám na mysli vzájemné postavení pece a ohniště. V Pfaffenschlagu jsme se setkali s tím, že ve 14.–15. stol. jsou obě otopná zařízení spojena, a to v jizbě.

Soudruh Dostál zde hovořil o funkci pekáčů. Chtěl bych upozornit na možnosti jejich dalšího použití. Vyskytují se na Balkáně, kde se na nich peče chleba do dneška. Bylo by zajímavé sledovat, zda se nekryje nález těchto pekáčů s výskytem otevřených topenišť.

Dr. VAŘEKA

Mám dotaz k charakteru velkorodinného obydlí. Co za ně považovat? Není mi jasno, jaká kritéria se berou. Je to hospodářská stavba nebo komplex staveb? Řekl bych, že tyto dvě možnosti se nevyklučují, jak konečně vyplývá z dokladů etnografických. Velkorodinná obydlí dlouho přežívají.

Ještě poznámku k funkci podzemních chodeb. Interpretace, že by se tam jen ukrývali lidé, je málo pravděpodobná. Většinou lidé odcházeli, zůstávali jen někteří muži.

Dr. PITTEROVÁ

Navázala bych na otázku velkorodiny. Je tady ještě jiný problém. Jestli patří na začátek vzniku společnosti, nebo až někam dál. Řekla bych podle materiálu, který nám nabízejí slovanská sídliště, že ještě mnohem dál.

Dále otázku k dr. Nekudovi na sídliště, kde je obytná místnost přímo obrácená ke komunikaci. Ve Mstěnicích v objektu II. je obytná místnost rovněž v přední části domu obrácena ke komunikaci. Z posledního výzkumu dr. Smetánky je doklad, kde obytný prostor ustupuje od komunikace. Je vidět, že docházelo k různým změnám. Bylo by dobré, aby archeologové při výzkumu na to dávali pozor. Obytné prostory nebyly vždy orientovány přímo ke komunikaci. Něco podobného máme v pražských románských domech, kde vchod do domu je ze dvora, neboť domy jsou obráceny obytnou částí do ulice.

Dr. NEKUDA

Z referátu dr. Pitterové a ostatních referátů vyplývá, že nemáme ukončené archeologické výzkumy, a proto je stále málo materiálu pro to, abychom mohli přikročit k zevšeobecnění. Je třeba zaměřit se na výzkumy a zvláště na středověké osady, neboť je citelný nedostatek archeologických pramenů pro zemědělská sídliště. V úvodu jsem dost nezdůraznil, že se nemíním zabývat obytným stavením a jeho vybavením. Připomínka doc. Frolce je na místě, hovořili se o spojení dvou otopných zařízení. Bral jsem usedlost jako celek, kde dům je jedna z částí usedlosti a zaměřil jsem se na jednotlivé stavby a zařízení, které charakterizují usedlost ekonomicky i sociálně.

Poznámka doc. Frolce o redukci počtu místností je velmi zajímavá. Půdorysy v Pfaffenschlagu jsou členité a je skutečně pozoruhodné, že dnes bychom je na venkově v této podobě těžko hledali. Např. usedlost 3 měla 7 místností.

Pokud se týká lochů, hrála otázka bezpečnosti jistě důležitou roli, a to jak z hlediska vnějšího nepřítele, tak i z hlediska katastrof přírodních. Víme, že domy v nadzemní části byly často dřevěné. Když přišel požár, musely být zejména potraviny ukryty tak, aby jim oheň neuškodil. Proto se domnívám, že lochy byly důležitou součástí zemědělské usedlosti. Další otázka je, kdy jsou nahrazeny sklípkem. Lochy byly objeveny také ve Mstěnicích, kde v poslední fázi osídlení byly již zasypány. Ve středověké vesnici již nefungovaly. Lochům je třeba věnovat při výzkumu dále pozornost a tak odstraňovat romantický nádech kolem jejich existence.

K poznámce dr. Pitterové, týkající se obytné části orientované ke komunikaci sděluji, že všechny usedlosti v Pfaffenschlagu na pravé straně potoka měly obytnou část orientovanou ke komunikaci zcela pravidelně. Pokud se týká druhé strany, tam už tato pravidelnost není, poněvadž tam byla orientace domů podélná.

Dr. PITTEROVÁ

Doc. Frolec uváděl příklad vývoje od složitějších forem k jednodušším. Myslím, že ve slovanském etnografickém materiálu můžeme pozorovat, že k zjednodušení patří rozpadení velkorodiny. Jakmile se rozpadá dům s větším počtem místností, rozdělují se na základní jednotky. Na druhé straně můžeme vidět opačný vývoj. Klasický půdorys se nám začne

od poloviny 18. století rozvíjet přístavbou do boku na území střední, jižní a jihovýchodní Moravy, kde vzniká bočně situovaný dům, který tvoří od této doby široký klín mezi domem českým a domem na východní Moravě a dále na Slovensku. Řekla bych, že tato boční orientace z 18. století nesouvisí s těmito příklady bočně orientovaných domů.

Doc. FROLEC

Hned na to mohu odpovědět. Je skutečně vidět ten zásah a je celá řada dokladů, kde k této boční orientaci dochází. Dovolil bych si upozornit na příklad, kdy je boční orientace v plném měřítku zachována nebo vzniká ve 13. století. Tam je velmi pěkný příklad dvou-
dílného domu, na nějž je připojena komora do L a kdy se tam tento typ opakuje pravidelně.

Dr. B. POLLA

Při rekonstrukci obytných i hospodářských objektů je třeba hledat to nejpravděpodobnější vyobrazení. Archeologickým výzkumem máme zachycenou jen minimální část architektury, která se nám zachovala.

Dr. MATĚJEK

Doc. Frolec mluvil o redukci místností. Chtěl bych upozornit na situaci v 19. století. V katastru z r. 1820 máme soupis místností ke každému domu. Tam je zajímavé, že většina usedlostí měla jednu místnost a jednu komoru, jenom bohatší usedlosti měly dvě místnosti. Jaká je zde souvislost? K tomu bychom potřebovali znát, jak vypadala usedlost před-
bělohorská 16. století. Ta, předpokládám, byla daleko bohatší. Doba pobělohorská vedla k tomu, že redukce místností pokračovala. Stojí za uvážení, zda tento proces nemá své pokračování do poloviny 19. století. S rozvojem kapitalismu nastává opět rozvoj výstavby usedlostí.